

Ser du stjärnan i det blå? Om grammatisk beskrivning och normering

Ulf Teleman

Bakgrund

Förväntningarna på Svenska Akademiens grammatik som ett slags språkriktighetshandbok har varit stora på många håll. Många har hört av sig medan arbetet pågick och undrat om grammatiken inte blev färdig snart. Man såg fram emot att få veta hur det skulle heta – eller att andra äntligen skulle få veta det.

Denna hållning är nog inte så förvånande. När standardisering eller normering kommer på tal är det nästan aldrig någon som tycker att själva syftet behöver motiveras. Antagligen är föreställningen om en ett-till-ett-relation mellan innehåll och uttryck i språket grundläggande. Den ordinarie språkbrukaren tycks – med en viss rätt – utgå ifrån att såväl homonymi som synonymi är av ondo.

Och historiskt sett var ju också grammatiken tänkt som den samlade informationen om vad som var rätt och fel i språket. Den gamla lärdomsskolans triumf anvisade tre vägar till visdom: den första vägen var dialektiken, dvs. logiken, som avsåg saken och där sanningen var målet. Den andra vägen var retoriken, som handlade om samspelet med mottagaren. Med retorikens hjälp skulle man lära sig tekniken att nå fram till mottagarens förnuft och känsla. Den tredje vägen var grammatiken som skulle definiera den språkliga gemenskapen mellan sändare och mottagare. Den skulle garantera att talaren använde det språkliga uttrycket korrekt, dvs. på det sätt som mottagaren förväntade sig. (Se t.ex. Diderichsen 1968 kap.1.)

När man vid 1600-talets slut började skriva grammatikor över svenska språket var syftet både praktiskt och ideologiskt, men i båda fallen var det självklart att grammatiken skulle ange det rätta och enda språket. Ett givet syfte var att standardisera det svenska skriftspråket till fördel för integreringen av den svenska nationalstaten: det var ett ideologiskt mål att ha *ett* språk liksom en kung, en kyrka, en armé, ett måttssystem, ett penningssystem etc. Man ville också visa att svenska språket var ett lika regelbundet språk som latinet och de stora europeiska språken: själva regelbundenheten var god i sig. Men det var också en praktisk och efterhand en ekonomisk angelägenhet att ha ett enhetligt skriftspråk i nationen. Slutligen var grammatiken ofta avsedd att vara en läro-

bok för främlingar som skulle lära sig svenska, en svenska som underförstås vara allsidigt användbar överallt i det svenska riket.

Produktionen av grammatikor skedde i nära anslutning till utbyggnaden av skolsystemet från och med 1800-talets början. Det var inte professorer utan lärare som tog hand om denna marknad. Grammatikorna hade fortfarande uppgiften att definiera det korrekta skriftspråket (tillsammans med ordböckerna). Vi måste komma ihåg att dialektsplittringen ännu var stor i landet och att urbaniseringen inte hade hunnit särskilt långt. Om läroverkselever och folkskolebarn hade skrivit som de hade talat, hade den språkliga splittringen blivit ett stort hinder för moderniseringen och integreringen av samhället.

Under 1700-talet fick man i stort sett begrepp om böjningsläran och under 1800-talet erövrades syntaxen. Men grammatiken var hela tiden kopplad till språkriktighetsarbetet. Så fort grammatikerna begrep hur något nytt hängde ihop i syntaxen, lika fort kom språkriktighetsivrarna efter och formulerade regler för hur man skulle rensa bland synonyma uttryck, som tidigare hade varit osynliga och därför inte irriterat någon. Det vanliga var då som nu att man antingen gav uttrycksalternativen lite olika betydelse eller helt enkelt dömde ut det ena som felaktigt.

Allmänheten har ännu i dag en grundmurad föreställning om att grammatik är ett normeringsinstrument. Och grammatikens ursprung och historia stämmer väl med menige mans uppfattning.

När SAG-projektet på 1980-talet skulle sättas i gång träffades ett antal grammatiskt kunniga och intresserade språkvetare för att diskutera grammatikens inriktning. Intressant nog rådde då en total enighet om att grammatiken skulle vara deskriptiv, inte normativ. Hur kunde det bli så? Hur kunde språkvetarna skilja sig så från tidigare grammatiker och från den samtida bildade allmänheten?

När den moderna språkvetenskapen växte fram under 1800-talet omfattade den inte grammatiken. Grammatiken levde vidare som skolmästarlärdom – i högönsklig välmåga – men den fanns inte som vetenskap vid universiteten. Språkvetenskapen där var beskrivande och förklarande, inte värderande och bedömande. Dessutom var den bästa och mesta språkvetenskapen historisk. Det gick knappast att bli professor genom att skriva om det samtida språkets grammatik, vare sig deskriptivt eller normativt. Enstaka undantag fanns kanske, men grammatik som vetenskap spelade en ringa roll på den scen där de stora språkvetenskapliga elefanterna dansade.

Men för några decennier sedan tågade grammatiken i triumf in på universiteten som en vetenskaplig disciplin. Den grammatiska vetenskapen blev som så mycket annan språkvetenskap beskrivande och förklarande, inte värderande och dömande.

Språkvård, språkplanering och efterhand språkpolitik fanns visserligen kvar, i tidens funktionalistiska anda som en sorts *språklig ingenjörskonst*, men endast i utkanten av universiteten. De språkliga ingenjörerna utgick från att språket var

ett redskap för kommunikation som med experthjälp skulle inrättas så att det blev maximalt effektivt. Den optimistiska, för att inte säga utopiska, grundsynen liksom också parallellen till den samhälleliga ingenjörskonsten är tydlig. Det här var en hållning som hade utbildats redan under slutet av 1800-talet, men den var typisk för språkvården särskilt under 50- och 60-talen. Normer skulle inte bara tas för givna, utan de skulle underkastas funktionell bedömning, innan standarden proklamerades. Den språkliga ingenjörskonsten gick bra ihop med den språkvetenskapliga strukturalismen som hade ett grundläggande funktionalistiskt perspektiv i sin metodik, men den skildes i stort sett ut från universitetet och kom att överlåtas framför allt åt den nybildade Nämnden för svensk språkvård. (Se t.ex. Teleman 1984.)

Tiden efter andra världskriget kännetecknades länge av *normskepsis*. De gamla normgaranterna hade komprometterat sig grundligt under kriget - oavsett om det gällde kyrkan, familjen, skolan eller nationen. Det här hade, tror jag, stor betydelse också för hur man såg på standardspråk och språknormer.

En viktig omständighet var nog också att dialekterna nu hade försvagats till den grad att de inte längre utgjorde ett hot mot standardspråket. De blev plötsligt bara trevliga, inte farliga. Språket var i stort sett färdigstandardiserat, så lite dialektal garnering tyckte man inte skadade.

Universitetens språkvetare under efterkrigstiden har inte lutat åt den språkliga ingenjörskonsten utan haft en närmast liberal eller anarkistisk hållning: man skulle helt enkelt inte lägga sig i språkutvecklingen. Den varken kunde eller borde styras. Det starkaste alternativet skulle ändå alltid slå ut det svaga. Folk valde kollektivt det uttryckssätt som var mest välfungerande. Historien skulle visa vad som var bäst, inte språkvetare och språkvårdare. Man kan kalla denna gruppering för de *språkliga darwinisterna*. Man noterar lätt att resonemanget är rätt likt de ultraliberala marknadsanhängarnas: kunden vet vad som är bäst, endast de goda och billiga varorna håller sig kvar på marknaden. Jag tror att denna inställning är och var mycket vanlig bland språkvetare och grammatiker, även om den sällan bekändes offentligt, i skrift.

En genomgripande händelse var det när språkvetarna efterhand förlorade sin sociologiska oskuld. Den rationella, klasslösa, liberala, idealistiska naiviteten skakades i sina grundvalar. Syndafallet påverkade många hållning till standardnormen.

Det verkade plötsligt som om standardspråket var en ideologisk uppfinning utan funktionell täckning. För egen del märkte jag med skam att de funktionella motiveringar som jag själv försökt operera med ofta var bedrägliga. Om jag ansträngde mig lite mera kunde jag lika lätt objektivt visa att av två konkurrerande alternativ som det stod strid om båda var lika bra eller lika dåliga. Ett rationellt försvar för det ena eller det andra uttryckssättet visade sig sällan ha varit förutsättningslöst: man hade i full enlighet med sin samhälleliga position och erfarenhet mer eller mindre omedvetet bestämt sig för vad som var norm och rättade argumenteringen därefter. Det helt avgörande för den giltiga normen var

hur de professionella skribenterna – i tidens språkbruk den härskande klassen och deras tjänare (i dag: eliten) – skrev. Det var de som i realiteten bestämde hur svenskan skulle se ut.

Eftersom man allmänt insåg att de skriftspråkliga konventionerna var historiskt givna produkter av ett gånget samhälle som inte passade i en ny tid, drog många slutsatsen att man borde lämna dess konstigheter åt sitt öde. Hos andra förmärktes en romantisk förälskelse i språk utanför standardspråket. Man förundrades gärna över att vissa grupper som saknade kunskaper i det fina språket uppvisade stor verbal kreativitet och hade ett imponerande ordförråd i fråga om positivt och negativt värdeladdade adjektiv, svordomar och könsord.

Det här var också den tid då talet erövrade offentligheten framför allt genom TV-mediet. Naturligheten, spontaniteten, samtalet och pratet kom att framhävas på bekostnad av eftertanken, det planerade talet, monologen. Det uppspelade privata samtalet betraktades som ett viktigare inslag i offentligheten än den diskursiva prosan eller den strukturerade diskussionen. Allt detta förstärkte talet på skriftens bekostnad, och normering blev nu mer än tidigare en angelägenhet för skriftspråket.

Den stora världens trender hade sina motsvarigheter i vetenskapens värld. Språksociologin medförde ett intensifierat studium av talspråket som ofta uppfattades som det enda riktiga, naturliga språket av vilket det skrivna språket bara var en dålig artificiell kopia. T.o.m. den generativa grammatiken låtsades i alla fall primärt vara en talspråklig grammatik. Nu var det åter liksom i junggrammatikernas glansdagar vanligt att lingvister ville befria språket från medvetenjorda normer: skriften kunde bara rätta sig efter det talade språket som alla definitionsmässigt behärskade i kraft av att tillhöra arten människa. Man såg gärna medveten språkvård som en dysfunktionell manipulering av den naturliga, biologiskt grundade språkkänslan.

Jag har gett en lätt förgrovd för att inte säga polemisk bild av språkvetarnas och språkvårdarnas (inklusive mina egna) tankemönster under andra hälften av 1900-talet, men jag tror den stämmer i sina huvuddrag. Den kallsinniga hållningen mot normeringsaktiviteter hängde naturligtvis också ihop med vetenskapssamhällets overrideologi: att beskriva och förklara var forskningens uppgift, att förändra världen var någon annans bord.

Jag har velat ge denna bakgrund som en förklaring till att språkvetarna under 1980-talet var så rörande eniga om att grammatiken skulle vara just deskriptiv, inte normativ. Minns jag rätt så var frågan knappast uppe till diskussion. Min uppfattning är fortfarande att det var ett klokt beslut. Det är viktigt att skilja beskrivning och analys från normering. Båda är oundgängliga verksamheter, men de bör hållas i sär. För normering är det framför allt den normeringsfria beskrivningen som är ett värdefullt redskap.

Men relationen mellan beskrivning och normering är inte oproblematiserad. Vi ska nu se lite närmare på hur de hänger ihop.

Deskriptiv men ändå normerande?

a) Normföreställningarna

När grammatikerna inför starten av arbetet på SAG var eniga om att den planerade grammatiska handboken inte skulle vara normativ menade man att den skulle beskriva hela det faktiska språkbruket, alltså även sådant som vissa språkvårdande instanser hade utdömt som felaktigt. Avgörande var att kvalificerade språkbrukare sa eller skrev så. Grammatiken skulle ge en sanningsenlig bild av den kollektiva grammatik som ligger bakom det samtida standardspråkbruket, dvs. de konventionellt underförstådda regler som normalt skribenten och talaren har internaliserat, omedvetet eller medvetet, och som de sedan följer och som gör språket till det vi kallar svenska. Det skulle vara grammatikerns uppgift att tala om hur det verkligen förhåller sig utan att sätta några betyg på verkligheten. Sedan är det den enskilde språkbrukarens sak eller de språkvårdande organens att bedöma de språkliga reglerna, framför allt när en variant konkurrerar med en annan i olika sammanhang.

Av denna deskriptiva ambition följer självklart att grammatiken skall ange hur uttryck förbinds med betydelse, ungefär som sker i en ordbok. Hit hör det också att ange vilka stilvärden och vilka situationskrav som kan vara knutna till vilka alternativa uttryckssätt. Det kan vara en placering på skalan från ledig till formell stil. Expressiva satsar som *Hur lycklig blev han inte* och *Vad lycklig han blev!* hör båda till standardspråket men de har olika stilvärden. Det kan behövas en upplysning om att en konstruktion är talspråklig snarare än skriftspråklig och tvärtom. Det kan vara en upplysning om att uttryckssättet mest används i regionalt riksspråk som i det finlandsvenska *Den matchen vet jag säkert att spelas i morgon* där bisatsens subjekt har extraherats för att fungera som satsbas i den överordnade satsen, en typ av satsfläta som sverigesvenskan inte känns vid.

Men av den deskriptiva ambitionen följer också att grammatiken ska ange vilka normföreställningar som kan vara knutna till det ena eller det andra uttryckssättet, normföreställningar som återkommer i skrifter från officiösa språkvårdande organ som språknämnden eller Svenska Akademien, i skolans läroböcker, i språkriktighetshandböcker som Erik Wellanders riktiga svenska, i modersmålets undervisningstraditioner etc. Att sådana negativa normföreställningar är knutna till en konstruktion är lika viktigt att säga i en deskriptiv grammatik som att ett uttryck är regionalt, förekommer endast i formell stil eller har pejorativ betydelse. Normföreställningarna har samma typ av socialpsykologisk realitet. Därför är det exempelvis rimligt att kommentera reflexiva verbförbindelser som *klippa sig*, *operera sig*, *konfirmera sig*, *höra av sig* med betydelsen 'låta klippa sig' med upplysningen att "olika språkbrukare är olika toleranta mot denna användning".

Ett problem här är att det finns många sorters språkvårdare: äldre och yngre, konservativa och liberala, logiskt eller pragmatiskt inklinerade. Det finns också

vissa normföreställningar som är mera utbredda än andra. Onekligen hade framställningen blivit mera precist objektiv om man i varje fall hade kunnat hänvisa till vem eller vilka som gett uttryck för en viss normföreställning. Så har inte skett i SAG. Vi har helt enkelt skyggt för det omfattande arbetet bakom ett sådant lärdomsarkeologiskt företag. Trots allt känner nog de flesta nordister igen de normföreställningar som återopas och håller med om att de är faktiskt förekommande. (Lägg märke till att också bedömningar av stilvalörer kan bli rätt subjektiva, och till att upplysningar om regional användning oftast har lämnats utan närmare geografisk precisering.)

Det händer att den deskriptiva grammatiken blir anklagad för skenhelighet på grund av en sådan praxis. Man menar att det är en hycklad skillnad mellan att säga att andra hävdar en viss norm och att själv proklamera den eller explicit ansluta sig till den. För SAG:s författare har ändå denna distinktion varit viktig, samtidigt som det är uppenbart att upplysningarna om normföreställningar knutna till vissa konstruktioner etc. gör att grammatiken kan användas i normerings syfte av den som så önskar.

b) Normering genom uteslutning

För en beskrivning av språket är det lika intressant att veta hur det inte är som hur det är. Ja, ofta får man inte syn på det faktiska språket annat än genom att föreställa sig hur det inte är eller hur det inte kunde vara. För att kunna tala om språket sådant det inte är har grammatikerna använt asterisken, stjärnan i det blå. Asterisken är ju ett sätt att visa vad som inte omfattas av en viss regel i grammatiken.

Det regnar inte.

*Det inte regnar.

Men det finns något utanför grammatiken också på ett annat sätt. Grammatiken definierar så att säga en gräns omkring sig själv eller omkring det språk den beskriver. Främmande språk omfattas t.ex. inte av grammatiken. Detta är intressant från normeringssynpunkt, eftersom en grammatik som SAG beskriver standardspråket och därmed utesluter icke-standardspråket.

Man kan jämföra med en lagbok, som ju är en prototypisk normativ text. Lagboken beskriver alla handlingar som är förbrytelser. Det som inte står i lagboken är lagligt (även om det skulle vara omoraliskt). En grammatik som SAG beskriver i stället det tillåtna. Det som inte står i grammatiken är i princip icke-standardspråk, dvs. det är ogrammatiskt och därmed felaktigt, om det ger sig ut för att vara standardspråk – hur ”rätt” det än må vara i icke-standardspråkliga sammanhang. (Jag sa ”i princip” eftersom man knappast kan läsa grammatiken som en omvänd lagbok. Jämför också med ordböcker. Ingen vettig människa drar slutsatsen att ett ord eller en betydelse inte finns i standardspråket om det inte står i den ena eller den andra ordboken.)

Den ofrånkomliga normeringen ligger alltså i avgränsningen av beskrivningsobjektet. Genom att inkludera vissa regler men inte andra drar grammati-

ken en gräns omkring standardspråket: somt hamnar innanför, somt hamnar utanför och normeras därmed ut ur standardspråket. Och det är en härfin skillnad mellan att sätta en norm för standardspråk och att beskriva den språktyp som underförstås vara standardspråk ...

Teoretiskt skulle man väl kunna tänka sig att en svensk grammatik som SAG också omfattade icke-standardspråkens grammatik. Om inte annat så sätter praktiska omständigheter här en begränsning: med SAG:s ambitioner i fråga om detaljeringsgrad skulle ett sådant verk ha blivit synnerligen omfattande. De svenska dialekternas syntax är på det hela taget utforskad, och arbetet bara på detta område skulle ha krävt ytterligare några decennier.

Grammatikens normering genom uteslutning slår igenom på många sätt. Vi har redan nämnt de genuina dialekterna. Det är rätt rimligt att utesluta också inlärarespråk av olika slag: barnspråk, interimspråk hos personer med annat första språk etc. Inte heller vissa sociolekter som slang och ungdomsspråk i begränsade grupper och med förväntad kort livslängd hör hemma i standardspråket. Det finns också en bortre tidsgräns, en gräns mellan ålderdomligt (inom standardspråket) och definitivt föråldrat eller utdött (utanför standardspråket). Man kan också få problem med att ta ställning till novationer och färskas trender vilkas livskraft det är svårt att bedöma.

Låt oss se på några exempel från gränserna runt standardspråket. Problem med avgränsning för den deskriptive grammatikern är samtidigt påminnelser om att den deskriptive grammatiken företar en normering genom uteslutning.

Mellan dialekterna och standardspråket finns det en oklar gränzon som vi brukar kalla regionalt riksspråk. Uttryck inom denna zon används över större områden. De har inte klang av vare sig folkmål eller storstadsjargong. Några exempel kan visa vilka typer av uttryckssätt som grammatiken måste ta ställning till och som är nämnda eller onämnda i grammatiken. Oftast får de konstruktioner som hör hemma i regionalt standardspråk en mera undanskymd plats i framställningen. Hit hör t.ex.:

sydsv. Ø-plural av neutra på vokal: *många dike*

skånskt eg. subj. *där*: *Nu saknas där pasta igen.*

norrländskt oböjt predikativ i pluralis: *Föräldrarna blev förvirrad.*

finlandssvensk lucka för subjekt efter eller subjunktion vid satsfläta: *Den matchen vet jag säkert att måste spelas i morgon.*

finlandssvenskt adjunktionellt *så* efter nominalt fundament: *Den informationen så når alla kategorier.*

Följande konstruktionstyper har bedömts som dialektala och hamnat utanför grammatiken:

smål. och hall. ekokonstruktion: *Hon tog studenten så hon gjorde.*

sydsvensk konventionell ellips: *hon är bara så alltså ...*

norrländsk bestämd form motsv. obest. f. i standardspråk: *Evas barnet; Har du fått nog maten?*

På samma sätt har det varit svårt att dra gränsen mellan samtida och föråldrat, utdött språk, mest beroende på att många språkbrukare på olika sätt har kontakt med äldre svenska genom läsning av tidigare litteratur, och därför vid behov kan använda sådant språk i stilistiskt syfte. Även om SAG har satt borte tidsgränsen vid halvsekelöskiftet, blir det ofta nödvändigt att behandla ett äldre språkbruk som spelar en låt vara marginell roll för vissa av dagens talare och skribenter. I praktiken är det sällan som ett språkbruk är så stendött att det inte finns skäl att nämna det. Hit hör kanske en del ordformer som *gack! statt!*, men de flesta syntaktiska konstruktioner från seklets början är annars tillräckligt levande för att behandlas.

Somliga konstruktionstyper är visserligen ålderdomliga men ändå klart produktiva i det samtida språket:

Konjunktiv: *I så fall bleve jag glad.*

Negerad kvesitiv sats använd med funktion som expressiv huvudsats: *Vilka framgångar hade han inte!*

I andra fall rör det sig om grammatiska fenomen som inte har full produktivitet men ändå lever kvar i fasta vändningar (som optativen i *vare därmed hur som helst* och liknande). Vissa i och för sig föråldrade konstruktionstyper kan återupplivas för att användas i pastischerande stil. Grammatiken kan därför inte gå förbi fenomen som t.ex.

plurala verbformer: *Nu lågo de verkligen illa till.*

relativt vilken som attribut: *Folkpartiet, centern och moderaterna, vilka partier alla var emot klumpvisa medlemsinträden [...] (S)*

fundamentlös deklarativ sats: *Har standarden nu blivit så hög, att allt färre synes hava råd med densamma. (S)*

I åter andra fall kan det omvänt röra sig om konstruktioner som i skriftspråket ännu inte har så stor frekvens men som verkar ha framtiden för sig och därför rimligen bör noteras:

Underordnad interrogativ sats har formen av interrogativ huvudsats: *Vi får titta på vad ska vi göra.*

Obetonat den som könsneutralt generiskt 3 pers. pron.: *Om någon vill röka så måste den göra det på balkongen.*

Nya formord in i skriftspråket från dialekter och ungdomsspråk: *Man kan komma ganska nära tättet, även fast det är ljusst.(R)*

Distinktionen mellan kommunikativa lösningar och grammatiska regler eller – om man så vill – skillnaden mellan performans och kompetens är avgörande för grammatiken. Att kommunikativa lösningar kan generaliseras och konventionaliseras eller grammatikaliseras, så att de t.o.m. kan användas i andra situationer än dem som ursprungligen lett till deras användning är inget argument mot distinktionen. Grammatikaliseringsprocessen kan leda till att gränsen mellan kompetens och performans ofta blir svår att dra, t.ex. vid olika slag av omtagningar, självrättelser eller ellipser. Men den svårigheten är något vi måste leva med. Att teoretiskt upplösa den spänningen leder inte till ökad insikt utan

tvärtom. Konstruktioner som de följande torde vara konventionaliserade och bör därför ses som hörande till grammatiken:

Det är så vackert så. [Uttrycket är grammatikaliserat, dvs. ingen performansbetingad ellips ligger bakom avsaknaden av bisats efter så.]

Kom hon in där. Kände han igen henne. Började hon darra i hela kroppen så liksom. (T)

[Fundamentlösa deklarativa satser i narrativt talspråk är sannolikt regelstyrd, dvs. inte resultat av performansbetingad ellips.]

Och? [I utbrett samtalsspråk *har* konventionaliserats som ett sätt att efterlysa en kommentar.]

I satsfläta har konstruktionen med resumtivt pronomen som subjekt grammatikaliserats:

Din bror har jag inte hört om *han* kommer. Det sa hon inte hur *det* gick.

Men det är tveksamt om detsamma gäller insats av resumtivt pronomen i andra funktioner (i st.f. lucka):

Din bror har jag inte hört om hon har träffat *honom*. Det sa hon inte hur han visste *det*.

Mera tvekan kan man kanske vara i fråga om fall som de följande, där det är osäkert om konstruktionen skapas av performansskäl varje gång den förekommer, eller om den utgår från en konventionaliserad regel:

Eftersom lärarna vid Backaskolan, *eftersom de* hade protesterat skulle frågan tas upp igen. *Smör* har vi bara *Bregott*. Jfr: *Smör* har vi inget.

På alla dessa punkter bestämmer vi som grammatikförfattare – antingen vi vill det eller ej – de facto vad som befinner sig inom normen och vad som är utanför den. Vår egen samhälleligt situerade (akademiska) språkkänsla kommer här att få en stor betydelse. Vi kan knappast för alla problemfall som vi blir medvetna om göra en specialundersökning, och för de fall som vi aldrig möter kan vi ju inte gardera oss.

Någon kanske tycker att man borde mera precist ha beskrivit gränserna runt standardspråket i operationella språksociologiska termer: Vilka och hur många språkbrukare ska ha ett visst språkbruk hur ofta och i vilka sammanhang för att uttrycket ska sägas befinna sig inom standardspråkets hank och stör? Med detta som grund skulle vi sedan ha utfört ett empiriskt arbete som tydligare hade kunnat visa vilka uttryckssätt som uppfyllde standardvillkoren och vilka som föll utanför. Jag tror att det finns både teoretiska och praktiska skäl som talar för ett sådant företags omöjlighet.

En anledning till att de här svårigheterna är så synliga i en grammatik som också beskriver talet är att standardens gränser är så vaga i talspråk, medan de är rätt precisa i skriftspråk, av olika skäl. I skrift har den vane skribenten redan redigerat bort såväl icke-standardiserade uttryck som performansberoende egenheter (vilka i tal alltid blir stående kvar på bandet).

Även om man menar att det finns en och samma grammatik för tal och skrift, är det självklart att det finns vissa uttrycksmönster som mest förekommer i

skrift och andra som mest förekommer i tal. De grammatiska talspråksfenomenen är otillräckligt undersökta. Här kan nämnas följande konstruktioner som vi upptäckte först när grammatiken var färdigskriven men som möjligen har en sådan utbredning att de förtjänat en plats i beskrivningen av det talade standardspråket.

Är han söt!

Det regnar ute nu, gör det ju.

De är också praktiskt sett svårare att undersöka talspråket, eftersom talad kommunikation är så beroende av sin kontext – det krävs egentligen både bild och ljud + transkriptioner för att man ska kunna arbeta med det –, medan skriftspråket lätt kan inspekteras i sin ursprungliga form på papper som ju kan lösgöras från sin tillkomstsituation. Relativt få talspråkstexter är ännu tillgängliga för datoriserad avläsning. Sådana omständigheter kan leda till en viss obalans mellan beskrivningen av talets specifika grammatiska drag: den beskrivande grammatiken över standardtalspråket kan därmed få för snäva gränser, dvs. en osynlig icke avsedd normerande beskärning har skett. (Jfr också Linell 1982 och 1994.)

Deskriptiv grammatik som ett arbetsredskap i språkvården

Det har hittills kunnat låta som om en helhjärtad deskriptiv grammatik i praktiken skulle vara svår att skilja från en strängt normativ framställning. Så är det inte: inom grammatikens beskrivning ryms åtskillig variation som är eller kan komma att göras till föremål för normföreställningar och normering. Jag skulle nu vilja visa att en deskriptiv grammatik är ett nyttigt redskap också för den som vill analysera och värdera språkliga varianter, dvs. för språkvården.

Språkvård i denna mening kan sägas vara ett slags språkpolitik, och språkpolitik liksom all annan politik är för sin framgång beroende av pålitlig kunskap om förutsättningarna och utgångsläget för sina eventuella ingrepp. Den som vill genomföra reformer har mer glädje av att få veta hur det faktiskt är än av att veta hur det förhoppningsvis är. Endast den som har en någorlunda korrekt bild av verkligheten kan avgöra om den bör och kan ändras. Det är därför som alla språkvårdare behöver bl.a. en omfattande och pålitlig deskriptiv grammatik.

Språkvård kan sägas vara ett led i den ständigt pågående kampen eller förhandlingen om vad som är standardspråk och vad som inte är det, dvs. om den gränsdragning som jag just talat om och som den deskriptiva grammatiken inte heller slipper att delta i.

Den konkreta språkvårdssituationen upplever vi ofta som ett val mellan två liktydiga konkurrerande uttryck. För att det ska uppstå språkriktighetsföreställningar är då inte bara den ena utan oftast båda varianterna relativt vanliga i de sammanhang där standardspråk talas och skrivs – och kanske också därför båda redovisade i en deskriptiv grammatik som SAG. (Om nämligen det ena nya al-

alternativet inte har en viss frekvens, lägger man ofta inte märke till det eller betraktas det som ofarligt eller som en chic individualism.) Ironiskt nog uppstår därför tvisten om varianterna sällan förrän båda redan de facto i viss mening redan ingår i standardspråket!

Språkvårdens - den språkliga ingenjörskonstens - arbetsprocess kan sägas ha följande moment:

1. beskriva bruket av alternativen, dvs. ta reda på vilka grammatiska regler som är inblandade, vilken frekvens konstruktionen har i vilken kontext och i vilket medium och hos vilka skribenter och talare
2. värdera alternativen funktionellt inomspråkligt, dvs. värdera dem efter hur lätta de är (a) att lära, (b) att använda i rollen som sändare (t.ex. skriva), (c) att använda i rollen som mottagare (t.ex. läsa)
3. påbjuda, rekommendera, acceptera eller förbjuda alternativ, vilket sker med hänsyn till (a) bruket och (b) språkbrukarna samt till implementeringsmöjligheterna m.m. Framför allt gäller det här att hålla balansen mellan det utopiska "förnuftet" och det faktiska, historiskt förankrade bruket.

Vad det gäller i (2) är att avgöra om variationen är skadlig, acceptabel eller nyttig, och i princip leder processen fram till att antingen båda varianterna accepteras (utan inskränkningar), eller att de tilldelas differentierad funktion eller att den ena eller den andra varianten stöts ut ur standarden.

Ett enkelt exempel är varianterna *ska-skall*. De kan ges olika betydelse: *skall* kan få betydelse av tvång mot subjektsreferenten, medan *ska* får ange subjektsreferentens avsikt. De kan ges olika stilvärde: *skall* kan göras mera formellt, medan *ska* blir mera neutralt eller informellt. En annan linje säger att man bara behöver den ena varianten, eftersom betydelseskilnaden vanligen framgår av sammanhanget och markering av stilen kan ske på annat sätt. Därefter väljs den ena eller den andra varianten och skäl ges för detta. Den sista möjligheten är status quo, dvs. att orden accepteras som synonymmer och den individuella skribenten får välja efter eget skön.

Man kan nog se direkt att grammatikens roll avtar i arbetsprocessen från moment (1) till (3). Störst är grammatikens uppgift i (1), medan psykologin och pedagogiken tar över i (2) och sociologin och politiken i (3).

Låt oss ändå först se lite på moment (2) och (3). Här ger den deskriptiva grammatiken ett stöd genom att erbjuda underlag för en bedömning av uttryckssättens konsekventa integrering i regelsystemet. Bäst är förstås om den normativa regeln är en kopia av den dominerande deskriptiva regeln eller en inskränkning av den som inte medför vare sig några vita fläckar på kartan eller några kommunikativa nackdelar. Till den funktionella bedömningen av uttrycken hör t.ex. värderingen av hur regelbundna de är i förhållande till andra uttryck, vilket kan vara en relevant faktor dels vid inläring och dels vid försöken att standardisera, innan ett fast språkbruk har etablerats eller där det gäller

konkurrens mellan varianter som är för lågfrekventa för att ett konsekvent bruk kan uppstå ”av sig själv” (som t.ex. vid val av stor bokstav vid skrivning av sammansättning med egennamn som förled).

I det avgörande momentet (3) är den deskriptiva grammatiken mest användbar för legitimeringen, marknadsföringen och pedagogifieringen av den regel språkvårdaren eller det dominerande bruket redan har bestämt sig för. Med hjälp av grammatiken kan man lättare leta upp säljande analoga paralleller: visa att det som rekommenderas ansluter till oomtvistliga regler eller att det som ska undvikas leder till oreda eller dubbeltydighet i regelsystemet. (Gränsen mellan rimlig konsumentupplysning och oetisk reklam i förnuftsens namn är dock här som alltid annars mycket oklar. Se nedan om enögd argumentering.)

Låt oss så återvända till det första momentet. Språkvårdaren har där generellt nytta av en grammatisk begreppsapparat men framför allt av de upplysningar om det faktiska bruket som grammatiken ger. Vi ska här fokusera en del risker som bristande insikter om det faktiska brukets grammatik kan medföra.

Av olika skäl formuleras explicita språkriktighetsregler som s.k. tumregler, dvs. förenklingar i förhållande till det faktiska kvalificerade bruk som regeln egentligen syftar till att beskriva och lära ut. Förenklingen beror kanske på att den som formulerar normen inte genomsådar eller orkar genomsåda det mönsterbildande språkbrukets bakomliggande regler. Det kan också bero på att normformuleraren anser sig böra förenkla, eftersom målgruppen har så anspråkslösa grammatikkunskaper. Språkriktighetsregler måste ju – om de ska spela en roll för språkutvecklingen – tillämpas av rätt många personer och normalt då också av människor som inte kan så mycket grammatik.

Vi får härigenom en regel som faktiskt inte kan följas bokstavligen och som kanske inte ens är avsedd att göra det. Regelgivaren hoppas alltså att språkbrukarna skall kunna ”använda regeln med sunt förnuft”, eftersom tolkning efter bokstaven nästan alltid skulle leda till konstiga uttryckssätt helt i strid med den implicita normen för det kvalificerade bruket. Man förutsätter därmed att språkbrukaren redan har internaliserat den faktiska regeln och dess gränser! I praktiken innebär detta att tumregeln blir nästan värdelös: endast de som ändå vet hur det ska heta vet när tumregeln gäller och när den inte gäller. Tumregeln blir därför gärna något man slår andra i huvudet med i stället för att egentligen hjälpa dem. På sikt urholkar man respekten för kodifierade språknormer över huvud taget.

Grammatiken kan alltså visa hur det faktiska kvalificerade bruket är och formulera de regelbundenheter som kan extraheras därur. Sådana regler är ibland – på papperet – ganska invecklade, kanske t.o.m. så invecklade att vanligt folk inte kan följa dem medvetet i den språkliga praktiken. Icke desto mindre är det viktigt att språkvårdarna känner till de faktiska reglerna. Grammatiken fungerar här inte minst som en tankeställare och som en påminnelse om gränserna för en möjlig rationell och hederlig språkvård.

Låt oss först erinra oss några välkända fall av tumregler. Ett standardexempel är regeln att reflexiva pronomen skall syfta på satsens grammatiska subjekt. Det finns gott om otvetydiga fall där pronomenet syftar på ett annat led i satsen eller på ett subjekt i en annan sats:

Herbarium var poetens avsked till *sin* ungdom.

De likheter med *sin* senaste lyrik som han tyckte sig finna hos Edfelt ...

Sin frånvaro är ingenting som Dudajev vill diskutera närmare.

Ett extra besvärligt fall (som vi här inte kan analysera närmare) är det följande där *sin* i och för sig syftar på subjektsreferenten men där det drar med sig den felaktiga tolkningen att A också begick mordet:

A tog omedelbart makten efter mordet på *sin* far.

En annan otillräcklig regel är regeln om kasusval efter komparativt *än* eller *som*. Här är också den faktiska situationen svåröverblickbar både för dem som vill bibehålla kontrasten mellan nominativ och akkusativ efter subjunktionen och för dem som lutar åt att acceptera akkusativ överallt.

Likadant är det i fråga om den gamla hederliga subjektsregeln som säger att infinitivfraser och participfraser ska ha det grammatiska subjektets referent som *sin* predikationsbas ("tankesubjekt"). Se bara på följande exempel:

Att låna sig fram är inte särskilt praktiskt i längden. [Här är ingen predikationsbas nämnd över huvud taget.]

Vi bad honom att vara noggrann. [Här är infinitivfrasen en bunden bestämning till verbet och då är vanligtvis som här objektets referent infinitivfrasens predikationsbas.]

Vi lovade honom att vara noggranna. [Här är ändå ovanligt nog subjektsreferenten infinitivfrasens predikationsbas.]

Vi skickade dem utomlands för att bli av med dem ett tag. [Här ingår infinitivfrasen i en fri bestämning till verbet och då är vanligtvis subjektets referent predikationsbas för infinitivfrasen.]

Vi skickade dem utomlands för att lära sig franska. [Här är ändå ovanligt nog objektets referent predikationsbas för infinitivfrasen.]

Egentligen är det bara exempel som det följande som man vill åt med tumregeln, men hur ska språkbrukaren veta det?

Mamma lärde henne visserligen att skjuta med salongsgeväret, men efter att ha skjutit en kråka i jordgubbslandet försvann all skjutglädje. (S)

Ett problem med många tumregler är att de inte kan ta hänsyn till att det finns en glidande acceptansskala mellan vad som är accepterat och vad som känns mindre naturligt, en skala som kanske också är annorlunda för språkbrukare i olika delar av landet. Man kan jämföra acceptabiliteten för följande uttryck där överallt *innan* tvärt emot regeln används som preposition (se Teleman 1991a):

Anders kom innan dess
 innan jul/tisdag

innan föreställningen/talet
innan Lars.

Här kan man av tumregeln få föreställningen att allt är lika fel, fastän alla språkbrukare accepterar *innan dess* och många språkbrukare också de båda mellersta fallen, medan de inte erkänner den sista exempeltypen. Detta ska då ses mot bakgrunden av en relativt entydig språkriktighetsundervisning enligt tumregeln i den högre skolan.

Till tumregeln är ofta fogat ett cirkulärt argument. Ett exempel är just ”förklaringen” till att det inte kan heta ”innan middagen”. Skälet till att de nämnda exemplen enligt tumregeln alla är felaktiga anges ju vara att *innan* är subjunktion, inte preposition. Men det enda grammatiska argumentet mot att *innan* också är preposition är ju just att ”innan middagen” etc. är felaktiga.

En liknande argumentering slinter också i de besläktade fallen med *utom* som lämnas till läsaren att fundera över:

Utom mig/Utom jag fick ingen komma.

Ingen utom jag/*mig fick komma.

Han pratade med alla utom mig/*jag.

Mycket vanligt är det att argumenteringen för tumregeln är enögd (Teleman 1979 och 1991b). Man motiverar att det ena uttryckssättet är rätt med hjälp av en viss parallell eller med anslutning till en viss regel, fastän samma uttrycks-sätt lika gärna skulle ha kunnat bevisas vara fel med hjälp av en annan parallell eller en annan regel. Man säger t.ex. att det inte kan heta ”äldre än mig” därför att man kan suppleras till ”än jag är”. Men rektionen kan med samma rätt bevisas inte vara subjekt med att man kan säga ”äldre än sin bror” men inte *äldre än sin bror är.

På samma sätt skulle man kunna motivera att dubbelsupinum som i ”Jag hade kunnat gått in i ensamheten” är fel, om man som parallell väljer de fall där *kunna* normalt styr infinitiv. Men man skulle också kunna hävda att det är rätt genom att ansluta till parallellen ”Jag kunde gått in i ensamheten” (med utelämnat *ha* som i bisats) – förutsatt att sådana uttryck accepteras som korrekta.

Ingen får emellertid glömma, vare sig grammatikern eller språkvårdaren, att den här typen av resonemang aldrig kan säga vad som är rätt enligt normen. Här avgör bara det kvalificerade bruket. *Han är äldre än jag* är fortfarande rätt i skrift, eftersom fortfarande alla kvalificerade skribenter skriver så. Vill man ha in dubbelsupinum i normvärmen, så kan det i grunden endast ske med hänvisning till ett tillräckligt omfattande och kvalificerat bruk eller med ett dekret som backas upp av en kraftig implementeringsinsats. (Redan på 1700-talet var man klar över att det grammatiska förnuftet har små möjligheter mot ett etablerat bruk.)

I själva verket kan för övrigt allt som är relativt frekvent i det offentliga språkbruket vanligen motiveras funktionellt på ett eller annat sätt, antingen med hänvisning till analogi (i konsekvens med någon oomtvistlig regel) eller genom att alternativen har fått olika betydelse (differentiering). Det är inte konstigt att

det förhåller sig så, eftersom vi språkbrukare rimligen väljer ett visst beteende endast när det har något värde för oss, om det så bara är ett speciellt stilvärde eller en signal att vi tillhör en viss grupp av språkbrukare. Grammatikerna kan om de anstränger sig nästan alltid bidra med sådana skäl till bibehållande av en viss distinktion. Därför är det faktiskt alltid lättare att ge en grammatisk ”motivering” för ett godkännande än för ett förbud - kanske en anledning till att professionella språkvårdare ofta anses alltför liberala av allmänheten!

Avslutning

Vi har sett hur asteriskens avvisande kalla stjärna svävar någonstans i det blå ovanför den deskriptiva grammatikens ordnade karta över det faktiska standardspråkets lagom ordnade kaos.

Avslutningsvis vill jag växla över från språkriktighetspussel till språkvård i vidare mening. Stora grammatiker liksom stora ordböcker är inte bara nyttiga, praktiska, informationsrika. De fungerar också som viktiga symboler i ett samhälles kulturliv. Att ha en stor beskrivande grammatik är ett slags insegel på att nationen hyser respekt för och kärlek till sitt språk. Grammatiken och ordböckerna ger språket synlighet och tyngd. Det blir svårare att tappa eller slarva bort av misstag i en tid när det globala trycket från det internationella hjälpspråket är starkt. Intresset för deskriptiv grammatik kan faktiskt ses som ett tecken på att man inte är beredd att ge upp kampen för svenskan som ett allsidigt, fullfjädrat, samhällsbärande språk utan vidare. Inte minst i denna vidare mening är den grammatiska beskrivningen också en språkvårdande insats.

Litteratur

- Diderichsen, Paul, 1968: Sprogsyn og sproglig opdragelse. København: Arnold Busck
- Linell, Per, 1982: The Written Language Bias in Linguistics. SIC 2. Linköping: Tema kommunikation.
- Linell, Per, 1994: Grammatikerspråket och den asociale grammatikern. I: Språkbruk, grammatik och språkförändring. Festskrift till Ulf Teleman. Lund: Institutionen för nordiska språk.
- SAG = Teleman, Ulf, Hellberg, Staffan & Andersson, Erik, 1999: Svenska Akademiens grammatik. Stockholm: Norstedts (distr.)
- Teleman, Ulf, 1979: Språkrätt. Lund: Liber.
- Teleman, Ulf, 1984: Svenskan och språkvården under 40 år. I: Språkvård 1984:4, 5 —19.
- Teleman, Ulf, 1991: Om normföreställningars födelse. I: Svensk språkhistoria 2. Göteborg: Acta universitatis Gothoburgensis. 214–229.
- Teleman, Ulf, 1991: Lära svenska. Skrifter utg. av Svenska språknämnden 75. Stockholm: Almqvist&Wiksell.